

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 124
(18857)

2016 чылдың
октябрь 25
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Кажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

НОМУН ТАНЫШТЫРГАН

Тываның билдингир чогаалчызы Чоо-Кара-Күске чогаадыкчы кезээзинге эрзин-эрзин, эр сен! деп номун шытырбышаан, Эрзинниң чоңу-би-урашкан. Ол кезээге «Эзир-уя» шоорун бараалгаткан база «Шил-ек» аас чогаал клувунун уруглары балчының шүлүктөрүн шээжи-биле балааннар.

«КӨДЭЭ ЧЕРНИҢ АЛГАКЧЫЗЫ»

Россияның Журналистер эвилелиниң Тываның Чогаалчылар эвилелиниң күнү, тыва журналистиканың бол-күш-ажылдың хоочуну, Сүт-Хөл үнүнүн хүндүлүг хамаатызы Бораш арның 80 харлаан юбилейинге турас-кан «Көдээ черниң алгакчызы» деп ратурлуг ужуражылганы Сүт-Хөл үнүнүн төп библиотека системаның адакчылары октябрьның 21-де орга-стап эрттирген.

Бөгүн

ТЫВАНЫҢ АРНЫ КӨСТҮП ТУРАР

айысылалда Чурукчулар бажыңында аның чурумалы деп делгелге тынган. Бо делгелгеде «Тыва-жыт» (Open Tyva) төлевилелдин икчилериниң тырттырган чурукта-а Тываның кайгамчык, чараш чер-көстүп турар.

делгелге соонда Ирбиш хүнүн тава-ыр «Тываның ховар болгаш чидип-дириг амытаннарын камгалап арт-ты» деп айтырылгы төгерик стол-ылаар.

Даарта

«АЛДЫН КАЖЫК» МӨӨРЕЙИ БОЛУР

ябрь 26-да, Тыва үндезин культура-е тыва дыл хүнүнге болгаш тыва-иттин «Ө.Н.У» деп үжүктөрүнүн аалының тургустунганындан бээр-ил болганы-биле «Алдын кажык»-ийи болуп эртер. Ук мөөрей Кы-корайның школаларының 8 класс-икчилериниң аразына болуп. а үндезин культура төвүнүн ажил-лары чоннуң бурун шагдан бээр-чораан езу-чаңчылдарын, аас-тын, тыва оюннарын кадагалаар, ададыр, нептередир сорулга-биле-ейни эрттирип турар. Бо мөөрейге аалының аңгы-аңгы хевирлеринге-ылар адааннажыр.

ЭЖИНДИРИИШКИН КАГДЫНЫП ТУРАР

ниң Чазааның 2016 чылдың май-№ 161-р айтышкыны езугаар-эмчээлди судноларның эжинди-нин 2016 чылдың ноябрь 1-ден-хаар. Амгы үеде Онза байдал-ызының ТР-де кол эргелелиниң-акчылары суг объектилеринде-аны чорудуп турар.

Энергетика айтырыглары

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИНИҢ БИРЭЭЗИ

Арат Каң-Демир Куулар, аныяк инженер Буян Монгуш (артында) хүн батареяларының чанында.

Эрте-бурунгу грек дылдан «даг-дүгү» деп сөстү очулдурарга «өш-пес» дээн уткалыг. Шынап-ла, даг-дүгү тывылгандан бээр муң-муң чылдар эрткен, а ол бичии-даа кырывас, элевес. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың баштайгы директору, тыва чоннуң ховар оолдарының бирээзи — Чимит-Доржу Баирович Ондар, шынап-ла, ол мөңгө мине-ралга төрелдешкек байдалдыг.

Ону даштындан көргөн кижиге — се-зен ажыг харлыг деп бодавас, ам-даа омак-сергек, оюн-баштак, адак-бышкаа чиик. Амгы үеде Тыва Республиканың Баштыңының чөвүлекчизи болуп, ажил-херектеринге бедик харысалгалыг хевээр, шыңгы, шыырак негелделиг чаңын ам-даа салбаан. Ол төрзэн Ты-вазын моон-даа соонгаар сайзырадыр дээш, кандыг бир чаа чүлдү бо-ла тып алган, ону амыдыралга херек кырында боттандырган чоруур.

Эрткен хонуктарда Чимит-Доржу Баи-рович-биле ужурашкан, ооң амыдыралга боттандыра деп турары — Тываның көдээ черлеринге, эң ылангыя малчыннарның, араттарның турлагларына, кыштагла-рынга хүннүн херелдериниң энергия-зын, хат күжү-биле ажилдаар бичии-электри станцияларын тургузарын бүгү

Тываның иштинге чедип алыр деп турар төлевилелин сонуургап, ийи хүн иштин-де ооң-биле кады чоруп, дыка хөй солун чүүлдерни билип алдым.

Шынап-ла, ындыг төлевилелди шагда-ла бодап чоруп турганын ол чу-гаалады. Ынчангаш электри-ток шугу-мунга хөй чылдарда улуг албан-дужаал-дарга ажилдап чораан, бедик арга-дуржулгалыг Николай Данзы, электри талазы-биле тускай эртемниг, аныяк инженерлер Мерген Монгуш, Буян Мон-гуш суглар-биле сүмележил, дугуруш-каш, ол ажилының төлевилелин кылып кирипкеннер.

Баштайгы хүнде Таңды кожууннун Балгазын девискээринде Балдырган-ныг деп черде чурттап турар малчын Прай-оол Балдар-оолович Ензактың кыштаанга чедип, ооң бодунуң күжү-биле садып алгаш, чыып тургузуп алганы хүн херелдериниң энергиязының күжү-биле ажилдаар бичии станциязын сонуургап көрдүвүс. Чурттап орар бажыңына хүн энергиязының күжү-биле чырык бээр бичии станцияны Эрзинде төрелдери 11 муң рубль-биле садып эккеп берген болду. Узуну 1 метр хире, дооразы 50 сантиметр хүн батареязы, конвертер болгаш хүн энергиязының күжүнүн шаа-биле ажилдаар тускай 3 сайгылгаан ооң

комплектинде кирген.

Ол станцияны херек кырында көөрүвүске бичии бажыңның иштин чырыдып, 12 вольтуга ажилдаар бичии автомобиль телевизору-биле солун ме-дээлерни, дамчыдылгаларны көрүп турар улус болду. Малчынның кадарып турар инээниң ниити саны 40 ажыг. Ынчангаш ол малдарның кажазын караңгы үеде бичии станция-биле чырыдар арга чок, ооң күжү эвээш, четпес болду.

Эртенінде Чимит-Доржу Баирович-ниң дилээ-биле энергетика талазы-биле, эң ылангыяда хүн энергиязы-биле, хат күжү-биле ажилдаар бичии электри станцияларын кылырының талазы-биле Россияда кол черлериниң бирээзин ээлеп турар Кызыгаарлаттыг харысал-галыг ниитилел «Промресурсы» деп бүдүрүлгениң тускай эртемниг специалис-терин Тываже чалаан.

Олар-биле кады Кызыл кожууннун Кур-Чер суурнуң чоогунда чурттап орар малчын, сумо хүрешке Россия Федерациязының алдарлыг тренери Каң-Демир Каң-оолович Кууларның кыштаан-да хүн херелдериниң күжү-биле чырыдар бичии электри станциязын канчаар тур-гузуп каанын барып көрдүвүс.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

• Бөгүн — РФ-тиң Каайлы
ажылдакчызының хүнү

ЧЭЭРБИ БЕШ ЧЫЛ БОЛГАН АЛБАНДА

Бөгүн Россияның каайлы албаны тургустунганын бээр 25 чыл болуп турар. А Тывага каайлы албаны 1992 чылдың ноябрь 17-де тургустунган.

Тываның каайлыжылары ук албанның 25 чылдаанын төлөптү-биле уткуп турар. 2016 чылдың тос айларының дургузунда даштыкы садыг-саарылгадан кириген орулгалар — 0,332 млн. АКШ-тың доллары түңкү, федералдыг бюджетче кириген хөрөңгилерниң түңү 2,39 млн. рубль азы көрдүнгөн планы 114,4 хууга күүсеткен.

Тыва каайлының харылап турар девискээринде эрттирилге пунктуларын таварыштыр 36359,5 тонна чүктү үндүр-киир сөөрткөн. Ол дээрже эрткен чылдыңга деңизге, 44,7 хуу улуг. Бо чылын ийи талаже транспорт аймааның эрткени 21,5 хууга, кижилерниң аргыжылгазы 18,4 хууга 2015 чылдындан хей болган.

Мындыг бедик көргүзүлгелер-биле тыва каайлыжылар чүс чылдың улдуң кезин байырлаптын демдегелеп тура, байырлап бүдүүзүнде спортчу хемчеглерни база эрттирген. Пневматиктиг пистолеттен кара адарынга эр улус аразынга Дмитрий Шокпаа, херээжен улус аразынга Мира Монгуш шылгараан. Оон аңгыда хол бөмбүүнге маргылдаа, хөглүг старттар, фотокурктар, каайлының төөгүзүн эки билер талазы-биле мөөрей дээн ышкаш солун хемчеглер эрткен.

Байырлап бүдүүзүнде Тыва каайлының начальниги, полковник Евгений Николаевич Титанак били ооң эрге-хоойлу камгалалының талазы-биле оралакчызы, полковник Оолак Шоомбулович Бадыга ужураштым.

Оолак Шоомбулович Бады бо албанның хоочун ажилдакчыларының бирээзи. Ол: «Тывага каайлы албаны үндезилеп турда, удуртукчузу турган Иван Максимович Сувандиди, Николай Калчан-оолович Сат олар ам-даа байырлыг хемчеглерге

идепкейлиг киржип кээп, эш-өөрү Е.М. Анжиганов, Н.А. Горьянов, Н.Г. Панкратова, О.А. Ростовцева, В.Ф. Сеглеңмей оларны база бисче хаара тудуп чоруур улус. База бир идепкейлиг хоочунувус А. Шаалы ам аравыста чок, ынчалза-даа ооң дугайында сактып чоруур бис» — деп адырның хоочуннарын адады.

Тыва каайлының начальниги, полковник Е.Н. Титанак Тыва каайлы албанының начальнигинин эрге-хоойлу талазы-биле оралакчызы О.Ш. Бады, ыттар-биле ажилдаар килдистиң даргазы А.А. Маланов, Хандагайтыда каайлы постузуңуң начальниги К.Д. Эртне, Цагаан-Тологойда эрттирилге пунктузуңуң даргазы Д.В. Ламбын, килдис даргазы Ч.Н. Монгуш, В.Ф. Холмогорова, Т.В. Бакурова, В.В. Вальков, Э.Ч. Монгуш, У.Х. Монгуш, О.В. Удовенко, Р.Ш. Куулар, В.С. Пономарева, О.П. Нечаева оларны Тыва каайлыда үр үеде ажилдаан арга-дуржулгалыг каайлыжылар, аныяктарның дагыныкчылары-дыр деп адап, солун таварыштыр байыр чедиришкинин дамчытты:

— Эргим каайлы албанының ажилдакчылары! Каайлы албанының тургустунганындан бээр чээрби беш чыл болган ою болгаш профессионал. Байырлалыңар-биле силерге изиг байырны чедирип олур мен.

Чуртта улуг реформаларның үезинде чурттап, ажилдап турар улус-тур бис. Ынчангаш силерниң ажил-ижиңер чурттуң хөгжүлдизинге кончук улуг ужурудузалайын демдегелеп, каайлы албаны чуртка даштыкыдан кирип турар аш-чемниң, барааннарның чуртка айыыл чок болурун хандырып турар албан чери болуп турган болгаш артар. Ынчангаш каайлы ажилдакчыларыңа чурттуң хамаатыларыңа ак сеткилдиг бараан болурун, быжыг кадыкшылды, өг-бүлелеринге тайбыңны, ажил-ижиңге чедишикиннерни күзедим.

Айлаң ДАРЖАА.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

— Тос айның дургузунда Тыва каайлы федералдыг бюджетче 2,39 млн. рубльди кириген.

— Интеллектуалдыг өнчү-хөрөңгиге хамаарыштыр кижиниң эргелерин камгалаары-биле 947 дөмейлэй бүдүргөн барааннарны, ооң иштинде 609 бараанни каайлы албаны, а 338 бараанни ведомстволар аразының кады ажилдажылгазының түңнелинде илередип туткан.

— Тос айның дургузунда Тыва каайлыда административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында 18 дыңнадышкын бүрүткеттинген.

• Энергетика айтырыг

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИНИҢ БИРЭЭЗИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ооң канчаар кылдынганын сонургап, хүн энергиязын кайы хире күштүг берип турарын көрүп, түңнелдерни, сүмелерни бээри-биле Тываның электроэнергетиказының хоочуннары, бедик арга-дуржулгалыг тускай эртемниглер Николай Даңзы, Карим Сагаан-оол, Дмитрий Долгополов, Дээди Хуралда көдээ ажил-агый комитетиниң даргазы Радислав Наважал, аныяк инженерлер Мergen Монгуш, Буян Монгуш олар чордулар.

Хүн херелиниң күжү-биле ажилдаар, чырык бээр бичии станцияны херек кырында канчаар кылып каанын энергетика талазы-биле тускай мергежилдиг бедик арга-дуржулгалыг хоочуннар көргөш, магадап турдулар. Малчынның кадарып турар хой, өшкүзүн, чылгызын кургаг ховуга суггарар чер чок болганындан ол чер иштинче 60 метр хандыр каккан кудуктан сугну дораан-на үндүр сордуруп, улуг доскаарларны бичии болгаш-ла долдуруптар болду.

Малчынның дузалакчылары чайгы үеде огородун база бажыңының чанында кылып алган. Ону суг-биле үзүктел чок суггарып тургаш, янзы-бүрү ногаа аймаан база өстүрүп, ажаап ап турар улус болду. Кыштагың хой, өшкү кажазында чырыкты база кириген. Баштай төрөөн хураганнарны азыраар тускай кажажыгаштарда база чырык үргүлчү турар.

Малчыннарның чурттап олар бажыңыга кирип келгеш, мырыңай кайгап кагдывыс. Бажыңның дөрүнде салган улуг хемчээлдиг телевизор дыка тода көргүзүп, 100 ажыг каналдарның программаларын көрүп турар

Чылгычы Александр Сарыгларның телевизорун кыпсып турары.

улус болду. «Триколор» спутник антенназын бажың даштында кошкан. Бажыңының солагай талазында улуг соодукчуну, микроволновканы база салган. Ол бүгү эт-херекселди дүн-хүн чок чырык-биле, электри энергиязы-биле даштын салган хүн херелдериниң күжү-биле ажилдаар станциязы хандырып турар болду.

Ынчангаш чаңгыс бо чижек-тен алгаш көргө, бистиң республиканың өске-даа черлеринге шак мындыг хүн энергиязының күжү-биле ажилдаар бичии

электри станцияларын кандыгдаа кадыр-берт, орук-чирик чок черлерге кылып ап болурунун аргазы бар деп чүвени ол чижек херек кырында бадыткап турар ышкажыл.

Республиканың девискээринде амгы үеде 2 муң 500 ажыг малчыннарның, арааттарның кыштаглары, турум чурттап тургаш мал кадарар оран-савалары бар. Оларның чамдык кезинде электри чырыгы бар-даа болза чырык чок черде чурттап олар арааттар ам-даа хей. Оларның чурттап турар черлеринге хүн энергиязы-биле ажилдаар бичии электри станцияларын салыр арга тургустунуп келгенин

ди инженер эртемни кадрларның саны 4 муң турарын алгаш көргө, дыг энергетика тала мергежилдиг кадрлар деңнелинге ол ажил тудар үе келген.

Ооң бир тодаргай үстүнде чижектен көрү Хүн херелдериниң энергетика ажилдаа хат күжү-биле ажилдаа электростанцияны тал аныяк инженер Мergen Москвада турар «Промыслы» деп кызыгаарлат харысалгалыг ниити инженерлеринден хамы айтырып, билип алгаш, аңаа хереклеттинер

Чимит-Доржу Байырович Ондар, көдээ ажил-агый яамның оралакчы сайыды Дмитрий Долгополов база хүн ажилдаар станцияны эптеп кылган Мergen Монгуш.

үстүнде бижээним чижек херек кырында бадыткап турар ышкажыл.

Бистиң кожоларывыс Даг-Алтайда, Моолда ыңдыг бичии электри чырыдыкчыларын чер

херек дериг-херекселди гыдып алгаш, барык ч ай дургузунда хүн херек күжү-биле ажилдаар станцияны үндүрүпкен. Ол Москваңың энергетика институтун 2008 чылда дооскан Монгуш ыңдыг станцияны кандыг сайгылгааннар херек өөренип, ону аңгы-аңгы чер канчаар ажыглаар талазы-ажылын шуудадып турар.

Ол бүгүнү бистиң республикага кылыр дээр болза эге таваан салыпкан тода чижек ол ышкажыл. Ынчангаш ол бүгүнү чыып, чыыр комиссияны тускай төптү Тыва ажилдарының айтырын Ч. деңнелинге тургузуп, республика чергелиг энерго-сервис тургузарын үе негеп келген.

Бир эвес ыңдыг бүдүрү черин биске тургузуптар бол бичии электри станцияларын өрттээ өске черлерден сал алырынга бодаарга оран чиик болур. Ол ышкаш ыңдыг станцияларны малчыннар чагы-биле улгаттыр-даа, челедир-даа кылып берип бо арга тургустунуп келир.

А ол дээрже бистиң республиканың чүгле энергетика адырынга эвес, а харыт чоннуң көшкүн амыдырал малчыннарыга канчаар аажок улуг бурунгаар шууда кын, чаартылганың үндезилгеш.

Владимир ЧАДАКОВ
Авторнуң тырттыг чуркуну

ӨСКЕЛЕРДЕН ЧЫДА КАЛБАЙН...

Валентина БАДЫРГЫ — Тожу кожунун Азас суму чагыргазының даргазы. Ооң ачазы Ким-оол Куулар, кады төрээни Михаил Куулар кожунга болгаш сумуга аңгы-аңгы чылдарда удуртуп-баштаар черлерге эки ажилдап чораан болгаш, бо өг-бүлениң кижигүннери чаңгыс чер-чурттугларынга хүндүткелдиг. Валентина Ким-ооловнага ындыг хамаарылга ийи дакпыр харыс-салга. Ынчангаш сумуда амыдырал дугайында ооң-биле чугаалаштым.

— Валентина Ким-ооловна, сууру-р-биле бистин номчукчуларывысты ыштырып көрүнерем.

— Адыр-Кежиг суур албан езузу-биле кожунун Азас сумузуңуң административтиг төвү болуп турар, ынчангаш Азас суму деп чугаалаар болза эптиг. Ол 7 га черни ээлеп турар. Ынаар чүгле ада эвес, а Россияда алдаржаан Азас кирип турар. Сумуда 266 өрегеде 1476 и чурттап турар. Ажил кылып болгу кижилерниң саны 719.

— Албан черлеринден чүү бар ирги?

— Өске суурларда дег, база-ла школа, пар сады, Культура бажыңы, библиотекалар, почта салбыры ажилдап турар. Күнүң суурларының кол ылгалыр тү тайганың кежиин кышка белеткеп, ып садар ажил колдап турар. Ам суурнуң хамык эр улuzu тайгада. Чүгле Тожу дээр боор! Бүдүн Тыва-ндыг апарган чорду. А тожуларның дыралының угланышкыны бурун еривистен тура-ла, тайга-биле хол-кан, амыдыралывыстың салгалдан алче дамчып келген байдалы ындыг. Тожуларның онзаланып турар ажы-иңнаашкын, балыктаашкын болгаш ажил-агыы болгай. Иви ажил-кайы хире хөгжүп турарыл?

— Азас сумуда иви ажил-агылыг «Угун» МУБ-та салгал дамчаан 37 и өг-бүлөзи-биле кады ажилдап турар. Иви бажының саны хуу улуста — «Өдүгун» МУБ-та — 1590. Чүгле бо т-агыйда эвес, хуу улуста база иви аның саны, бичиилеп-даа болза, турар. Маңаа сонгу чүктүң ивиин илген турганын сактыр боор си-Ивижилерден айтырарымга, олар а турумчуп шыдаваан дээр чорду. ажил-агылыгларның ажилдаар алдарының кайы хире бергезин алаан-даа ажы чок. Оларның арының соокка дадыкканын кайгаар, чүгле ындыг кижилер бо ажилга ар боор чүве-дир.

Школаның интернадынга келир ивижилеринге ужураштывыс. рнат ажыттынганындан бээр ил болуп турар деп чугаалажып лар...

Ийе, 1966 чылдың октябрьда илерниң ажил-амыдыралын эки-ри-биле оларның уругларынга рнатты туттурган. Аңаа кымнар ап өөрөнмеди дээр! Композитор ил Бадыраа, чурукчу Таңмалаар Би-л, архитектор Михаил Куулар олар аның баштайгы доозукчулары-дыр! чулар Никита Бараан, Вячеслав

Самыя, башкы Андрей Маады, банк ажилдакчызы Елизавета Агбаан дээр республиканың ажил-агыларының аңгы-аңгы адырларының көскү ажилдакчылары бо интернатка чурттап өөренип турган. Оон-даа өскелерни адап болур. Чүгле бо дораан адаптар дээр, ат-сывы арай уттундура берген-дир...

— Аңаа Володя Ульяновтуң тураскаалы турган чүве дээр чорду. Ол ам чүге көзүлбейн турар чоор?

— Чок. Үе өскерилген дээр, ону бис ап кагбаан-даа бис, ап кагбас-даа бис,

В.К. Бадыргы.

чүгле ооң турар чери өскерли берген. Совет үеде тыва чоннуң амыдыралыңа чоруттунган дыка хей чаартылгаларның ужур-дузанын чугаалаары-даа артык, ынчангаш Ленинниң тураскаалы ол үениң төөгүзүнүн херечизи. Ооң дугайында чаштарга чугаалап чоруур улус сумуда

• Суму даргазынга сөс

— Ийе, ат-сурагы ивижилер Мырлаа, Бараан, Кол, Төгүс оларның салгалы ында турар. ССРЭ үезинде Социалист-тиг Күш-ажылдың Маадыры Эрестол Даржаа база бо суурга чурттап чораан. Черле онза төөгүлүг суурда чурттап чоруур улус-тур бис ийин. Сумуда улуг назылыглар база культура-массалыг ажилдарга дыка идепкейлиг. Эң ылаңгыя Шагаа, Ивижилер байырлалы болурга, олар Тожу чонунуң чаңчылдарын болгаш тыва оюннарны аныяктарга суртаалдап турар. Бо чылын 80 харлаан хоочунуус Тамара Эректоловна Булатова өөнүң ээзи бот-тывынгыр композитор Кол Хорлуевич Булатовтуң бижээн ырыларының чыын-ды номун белеткеп турар. Идепкейлии аажок кижиге. Черле ынчаш 70 хардан өрү 10, 75 хардан өрү 14, 80 хардан өрү 8 улуг назылыг хамааты бар. Олар солун-сеткүүлдү чагылган, чырык өрттөн төлөп, уруг-дарының амыдырал-чуртталга-зынга өмөк-дөмөк, үлөгер-чижек болуп чоруурлар.

— Ажилдааш, кайы хире болу бердинер?

— Үр болбаан мен. Ынчалза-даа бо суурга өскөн болгаш, ооң «тыныжын» дыка эки билер мен. 1988 чылдан 1991 чылга чедир «Тоора-Хем» совхозтуң парт-ком секретары болуп ажилдап турдум. Ачам Ким-оол Эренчинович Куулар Адыр-Кежиге чолаачылап, бригадирлеп, шору көскү ажилдап чораан. Бисти, ажы-төлүн база бурунгаар көрүштүг болуңар деп чагып чораанын ам-даа сактып чор мен.

— Чогум өөрөнгөн эртемирер аайы-биле кандыг мергежилдиг силер?

— Улан-Удэниң көдээ ажил-агы инсти-тудун экономист мергежилдиг доостум.

Школаның музейинде.

ам-даа хөй.

— Ийе, школаның музейинге кир-дивис. Ооң эргелекчизи Екате-рина Ким-ооловна Севек тожуларның амыдыралының онзагай талаларын бадыткап турар иви кежинден берттү, тонну, идиктерни делгей салган, тос-чадырны тиккен... аажок-ла солун чорду.

— Ийе, музейни үндөзилээн башкы Татьяна Тюлюшова Кушкаштың ажилын ол башкы төлөптү-биле уламчылап турар. Школа директору Чойгана Сан-чиевна Кол бо черниң керни, ам езулуг Тожу кижизи болган. Школаның ажил-чорудулгазынга сумунуң библиотекары Баирмаа Викторина Байыржык идеп-кейлиг киржип, сырый кады ажилдап турар. Оон аңгыда Надежда Делгер аныяк корреспондентилер бөлгүмүн удуртуп, школаның солунун үндүрүп турар.

— Интернатка кирдивис. Кончуг таа-рымчалыг байдалда уруглар чурттап турар чорду.

Ажаалга банкызынга ажилдап тургаш, пенсияже үндүм.

— Банк ажилдакчызы кижиге дарга-лаан чүве болганда, сумунуң акша-ландырышкыны экижири ышкыжыл?

— (Каттырар). Ындыг амыр чүве кай-да боор? Доктааткан бюджеттиг, чыыр үндүрүлүг боор чүве-дир ийин. Ын-чалза-даа аныяк болгаш хөй уруглар-лыг өг-бүлелерни деткээн губернатор төлөвилелдери калбаа-биле республикада ажилдап эгелээн-дир. Бо чылын «Инек — чөмгөрүкчи малым» деп төлөвилелдин шу-гуму-биле хөй ажы-төлдүг 5 өг-бүлө инекти алды. Ындыг деткимчелер барда, ажил-даарга хол туттунур боор-дур. Ынчангаш өскелерден чыда калбайн, өскөн черим хөгжүлдөзү, чаңгыс чер-чурттугларымның бүзүрелин шыңыдар дээр, черле кызып ажилдаар апар.

— Ажил-ижиңерге чедишкиннерни күзөдим.

— Четтирдим.

Айлаң ДАРЖАА чугаалашкан.

• Кичээнгеийниң төвүндө үндүрүг чыылдазы

ҮНДҮРҮГЛЕР ПЕНСИЯ, ПОСОБИЕ БООП ЭГЛИП КЕЛИР

Үндүрүглер шаг шаандан тур-ганын билер бис. Амгы үеде чыл санында эт-хөреңги үндүрүг чон төлөп турар. Эт-хөреңгиге чурттал-га оран-савазы, чер участоктары, автомашиналар хамааржыр. Бо эт-хөреңгилерниң кайы-бирээзи бар кижиге доктааттыг хемчээлге эт-хөреңги үндүрүг чыл санында төлээр ужурулуг.

2015 чылдың түңнели-биле бистиң республикавыстың 230 муң чурттакчы-зы 204, 2 млн. рубльге эт-хөреңги дээр үндүрүглерин төлөвзэн бооп турар. Ооң иштинде шимчeves өнчү дээр 46,8 млн., чер үндүрүг — 65,5, транспорттуу — 91,9 млн.рубльге төлөттинмейн өре бооп арт-кан.

Октябрь 1-де байдал-биле, эрткен тос айларда эт-хөреңги үндүрүг дээр 113,2 млн. рубльди чон чедир төлөвзэн. А 2015 чылдың өрөзи-биле каттышкаш үндүрүг төлөкчилериниң ниити өрөзи 317, 4 млн. рубль четкен. Бо дээрге күрүңеге өй-шаанда үндүрүглерин төлөвейн тура-рындан чоннуң чыылган өре-ширези-дир. А чогуң үндүрүглерден республика бюд-жединче кайы хире акша-түң киргенин сонуграп көрээлиңер.

Октябрь 14-те байдал-биле эт-хөрең-ги үндүрүг дээр республика бюджетинче 71,1 млн. рубль кирген. Ооң иштинде хуу кижилерден шимчeves өнчү дээр 17,2 млн., чер — 23,2 млн., транспорт — 30,7 млн. рубль чыгдыган.

Бо сан-чугагаларны алгаш көөргө, чон үндүрүглер дугайында чедир бил-бейн турары ындыг бе, эт-хөреңги үн-дүрүг кончуг идепкей чок төлөп турар. Байдал бо хевээр турар болза, чаш ажы-төлүвүстүң күрүңеден ап турар дузалам-чы (пособие) акшалары, кырганнарның каш пенсия акшазы саадаар апар. Чүге дээрге бо бүгү төлөвилерни үндүрүг дээр чыгып келген акшадан төлөп турар-ла болгай. Бодап көрүңер даан, янзы-бүрү үндүрүглер дээр чоннуң төлөп турар акша-көпөөз өскээр кайнаар-даа чарыгаттына бербес, шалың төлөвири, уруглар пособиеси, пенсия акшазы бооп эглип келир ышкыжыл.

Сөөлгү чылдарда үндүрүглер чыыл-дазының талазы-биле чоннуң идеп-кей чок апарганын өөренип көргөш, республиканың үндүрүг инспекциязы октябрь 14-15 хүннеринде «Ажык эжи-тер» хүннерин органиастап эрттирген. Үндүрүг албанының ажилдакчылары ийи хүннүң дургузунда чер-черлерге үнүшкүннерни кылып, суурларга баргаш барык-ла бир муң хире өг-бүлелерге ки-рип, тайылбыр ажилын чорудуп, 375 муң рубльди эт-хөреңги үндүрүг дээр чыгган. Үнүшкүн үезинде чоңа эт-хөреңги үндүрүг деп чүл, ону кайы үеде канчаар төлээрин, транспорт дээр үндүрүглерниң өскөн чылдагаанын тайылбырлавы-шаан, кым кайы үеде, кандыг үндүрүг төлээрин база катап тодаргайлап, сай-гарып чугаалашкан түңнелинде, чамдык кижилер үндүрүглер дээр чиигелделер көргүзүрениң дугайында билдириш-киннерни бижээн. Дараазында «Ажык эжи-тер» хүннерин октябрь 28-29 хүннеринде эрттирерин планнап турар.

Үндүрүглер чыылдаларының дуга-йында федералдыг болгаш республика хоойлулары бар. Ол езугаар хамааты-лар үндүрүглерин чогуур үе-шаанда төлээр ужурулуг. 2016 чылдың эт-хөреңги үндүрүг декабрь 1-ге чедир төлээрин, ол үеде чедир үндүрүг төлөвзэн хамаа-тыларга хамаарыштыр шыңгы хемчег алырын республиканың үндүрүг инспек-циязы сагындырып турар.

Даш-оол МОНГУШ.

• ТР-нің Хөй-ниити палатазының

ЧАА АРГАЛАРНЫ ТЫВАР...

ТР-нің Хөй-ниити палатазының хүнү Ак-Довурак хоорайның Култура ордузунга октябрь 20-де эрткен. Аңаа ТР-нің Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Тываның Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Артур Монгал, ТР-нің Дээди Хуралының (парламент) депутаттары Виталий Бартына-Сады, Алдын-кыс Конгар, ТР-нің ИХЯ-ның хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар албанының килдис начальнигиниң оралакчызы Омак Оюн, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Шолбан Ооржак, тус черниң баштыңы Алефтина Куулар болгаш өскелер-даа киришкен.

Хүннүң айтыры — ИХЯ-ның "Барыын-Хемчик" муниципалдар аразының килдизиниң база участок төлээлериниң 9 айның дургузунда ажил-чорудулгазы.

ИХЯ-ның "Барыын-Хемчик" муниципалдар аразының килдизиниң начальниги Менги Ондарның илеткелинден алырга, 9 ай дургузунда бүрүткеттинген кем-херек үүлгедишкннери 24,5 хуу (449-тан 557-ге чедир) өскөн. Барыын-Хемчик кожунун девискээринге — 236 (2015 чылда 200), Ак-Довурак хоорайга — 321 (2015 чылда 249). Кем-херек үүлгедишкннерин баш удур болдурбазы-биле 60 ажыг профилактиктиг хемчеглерни чорудуп турза-даа, кижиниң амы-тынынга аар, сагышты-биле кижиниң амы-тынынга аар кем-херек чедирген таварылгаларның, ок-чепсек ажылгап тургаш, кылган кем-херек үүлгедишкннериниң, үптөлгө, соталыг телефоннар, автотранспорт, квартира оорлаар чорук, дээрбедекчи халдаашкннарның, эзирик байдалга база хөй-ниити черлеринге кем-херек үүлгеткен таварылгаларның саны өскөн. Мал оорлаарының көргүзүлгери 4,8 хуу, күштеп-чазарлаар кем-херек үүлгедишкннериниң көргүзүлгери 28,57 хуу кызырылган. Кадыкшылга хоралыг спирт аймаа холаан арага продукциязын кожунда садып турар 137 «адресстер» болгаш садыгларны хынап, шынар чок арага-дары аймаан хавырган.

ИХЯ-ның "Барыын-Хемчик" муниципалдар аразының килдизиниң начальниги Менги Ондар участок төлээлериниң ажилчын олуттары хостуг дээрзин дыңнаткан. Чоокку үеге чедир чаңгыс участок төлээзи ажилдап турган, а штат езугаар дөрт киж ижилдаары көрдүнгөн. Амгы үеге ийги участок төлээзи ажилдап эгелээнин ол дыңнаткан. Бо база кем-херек үүлгедишкннериниң болуп турар чылдагааннарының бирээзи. Барыын-Хемчик кожунга хамаарыштыр полицияда 16 ажилчын олут хостуг болуп турар. Кордакчыларның даңзызын ТР-нің ИХЯ-же чорударга, эмчи комиссиязын азы тес-тилерин эртип чадай бээринден, олуттар хостуг хевээр артып турарын Менги Ондар дыңнаткан. Тывада арага аймаан Ак-Довурак — Абаза оруу таварыштыр Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуннарже кири сөөртүп турары билдингир. КАИ ажилдакчылары арага аймаан хавырып, чогуур ужурлуг хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа ол ажилды улам-на күштелдирерин полиция начальниги чугаалаан.

Тываның Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Артур Монгал:

— 1989 чылда республикага 6003 кем-херек үүлгедишкнни бүрүткеттинген, 1990 берге чылдарда бо көргүзүлгөр 13000 чедир өскөн. 2006 чылга чедир кем-херек үүлгедишкннери 10000, а 2011 чылга чедир 5500 чедир баткан. Полиция

ажылдакчыларының санын кызырып, полицияның муниципалдар аразының килдистерин тургусканының түңнелинде республикага 3 чыл дургузунда бо көргүзүлгөр 8000 ажыг кылдыр өскөн. Шак бо мындыг нарын айтырыглар көдүрлүп турда, ИХЯ-ның сайыдының хүлээлгезин күүседип турар киж ижилдээр-дир. Чоокта чаа Тываны Сибирь федералдыг округта эң-не эвээш арага ижер республика деп чарлаан. Аңаа кым бүзүрээрл? Чүге дизе албан езу-биле Тываже кири сөөртүп турар арага продукциязының көргүзүлгери 2 катап эвээжээн. А Ак-Довурак — Абаза

таварыштыр чиик өртөктөг, акциз чок, арага аймаан хөйү-биле кири сөөртүп, тыва чоннун хереглелин долзуз-биле дуглап турар. Бо бүгүнү болдурбазы-биле полиция, КАИ ажилдакчылары шыңгы ажилдаары онза чугула. Полицияда хостуг олуттар турда, эки түңнелдерни канчап чедип алыр бис? Ынчангаш маңаа хамаарыштыр ТР-нің ИХЯ-га полиция ажилдакчыларының курлавырын тургузарын саналдап тур мен. Оон аңгыда кожуннарга прокуратура, полиция ажилдакчыларын хүлээрге, албан өг-бүлөзи-биле көжүп кээр айтырыгны тургузар үе келген. Чүгө ынчан олар харыылап турар девискээриниң нарын айтырыгларын ханыладыр билеп эгелээр. Полиция дээрже чурттакчы чон-биле эң-не чоок, сырый харылзаалыг ажилдаар орган болгай — деп чугаалаан.

ТР-нің Дээди Хуралының (парламент) депутады Виталий Бартына-Сады улусчу дружиналарның кежигүннерин даңзыже кирибээниниң дугайында айтырыгны көдүргөн:

— Моон мурнунда ажилдап турган полиция ажилдакчылары нарын айтырыгларны шиитпирлээринге чылдагааннар дилевес турган. Амгы сайзыраңгай үеге ону шиитпирлээр бүгү барымдаалар бардыр. Улусчу дружиналарның кежигүннери чаңгыс чер-чурттугларының амыр-дыжы, айыыл чок чоруу дээш полиция ажил-

дакчылары-биле хыналдаларже үнүп турар болгай. Ол дээрже анаа үе эртти-рип кылаштаары эвес, а корум-чурум үрекчизин сургап, соксадыры болур. Ынчангаш Хоойлу езугаар оларны ТР-нің ИХЯ-ның даңзызынче албан кириген турар ужурлуг. Бир эвес рейдилер, хыналдалар үезинде улусчу дружиналарның кежигүннери-биле онза байдал болу бээр болза, полиция ажилдакчызы буруулуг болур. А даңзыда кирген кижилерниң амы-тыны камгалаттырган турар. Бо хире улуг деңнелдиг хуралга тургуз-тунган айтырыгларга ТР-нің ИХЯ-ның сайыды азы ооң оралакчызы бодунун деңнелинге харыылап, шиитпирлеп-тер турган. Кожууннун прокурору база келбээр-дир. Ооң дузалакчызы чүнү-даа шиитпирлеп шыдаас. Чүгө ынчан хуралывыс дээштиг болгаш түңнелдиг болур. Чурттакчы чоннун чыыжы тус черде эң улуг, күштүг орган-дыр. Силерде чүгө полиция ажилдакчыларының эвес, а удуртукчуларның канчаар ажилдап турарының демдээр салыр эрге бар. Ак-Довуракта чүгө 3 хоойлу езугаар арага садып турар садыг бар. Абазадан арага-ны хоорайыңарже кири сөөртүп, садып турар улустарны силер эки билер болгай силер. Хөй-ниити палатазынче федерал-дыг органнарның ажил-херээн хынап, сайгарар эргени берип турар болганда, ону ажылгаар болза эки.

ТР-нің ИХЯ-ның хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар албанының килдис начальнигиниң оралакчызы Омак Оюннун тайылбыры мындыг:

— Тос айның түңнели-биле Ак-Довурак хоорайның Юбилейная 13, Центральная 14, Комсомольская 6, 10 кудумчуларында Хоойлуну хажыдып, дүне када арага садып турар 4 "адресстиң" бичи соңгажыгаштарын канчакчыларның дузасы-биле дуглаан. Барыын-Хемчик кожунда, Ак-Довуракта арага садып турар хамаатыларның бажыңнарынга чедип, профилактиктиг ажилдарны чоруткан. ТР-нің ИХЯ-ның сайыдының хүлээлгезин түр күүседип турар Алексей Хаустовтун киржилгези-биле республикада 140 ажыг хостуг ажилчын олуттар тургустунган айтырыгны өөренип көргөн. РФ-тиң ИХЯ-ның Кадрлар департаментиниң айтышкыны езугаар ажилче кандидаттарны хүлээп алыр тускай дүрүмнү. Октябрь 18-те болган хуралга үстүнде даргаларывыстан тес-тилерни бөдүүнчүдүп, бир аргазын тывар шиитпир хүлээп алдыган. Дежурный кезээнге хамааты чоннун билдириш-кинин хүлээвейн баар таварылгалар талазы-биле ТР-нің ИХЯ-ның даалгазы езугаар видео камераларны салган. Чон-биле чоок ажилдап турар шагдаа ажилдакчыларының бирээзи — участок төлээзи. РФ-тиң ИХЯ-ның көдээде ажилдап турар участок төлээлериниң ажилын экижидери-биле 2020 чылга чедир федералдыг программаны хүлээп алган. Амгы үеге республикада 143 участок төлээзинге соталыг телефоннарны, халас чугаалажыр сим-карталарны берген. Бо хүнде 60 улусчу дружина тургустунган, ооң иштинче регионалдыг даңзыда 900 хамааты кирип турар. Корум-чурумну чүгө полиция ажилдакчыларының күжү-биле кажан-даа чавырылдырып шыдаас бис, ону тус черниң чагыргазы, хөй-ниити организацияларының күжү-биле чедип ап болур — деп чугаалааш, Барыын-Хемчик кожуннун болгаш Ак-Довурактың чагырыкчыларындан улусчу дружиналарның кежигүннерин регионалдыг даңзыже кириерин база тус черниң полиция ажилдакчылары кылып чоруткан ажилын чурттакчы чон мурнунга тодаргай илеткээрин чагаан.

ТР-нің Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш ху-түнөп, сөс алган:

— Эрткен чылгы санаашкын алырга, республикада 1 кижиге 800 грамм арага онаажып турган пубикада бир чылда-ла 3680 кири болуп турар. Оларның иштинде хы-анаяк, кончуг ажилдаар үезинде-жилер бары хомуданчыг. Хуралга саналдарны протоколче киригеш. ТИХЯ-га полиция ажилдакчылар курлавырын тургузар талазы-биле-тиригнү көдүрер бис. Бо хүн ажилдакчыларын шүгүмчүлээр эвес, а оларның ажилын экижидер-зы-биле ажилдап турарывыс ол-ол чугаалаан.

Хуралга эзириктер сергедир чер кызырганының, республикада өскү-чок уруглар саны көвүдээниниң, мас-арагалаашкынның, аныяктарның ча-турарының дугайында айтырыгларга доктааган. Хурал үезинде Ак-До-хоорайның хоочуну арагалаашкыны суртаал ажилын арага ижер кихи ортузунга чорудары дээштиг дээ-чугаалады. Ооң саналынга долзуз-катчып, хуралга олурушкан тус че-удуртукчулары, чогуур ужурлуг а-черлерни бо бүгүнү оларга чед-болза, байдал эки талаже өскө-болгу дег. Тываже арага, спирт ай-чүгө кири сөөртүп турар болганда, налда-эрттирилге пунктуларының а-лын күштелдирер дугайында айты-чайгаар-ла тургустунуп келир.

Корум-чурум үрээшкннери, херек үүлгедишкннери колдуу эзирик хамаатыларның буруузу-болуп турары чажыт эвес. Ынчап кээ-Ак-Довурак хоорайда арага-дары са-турар "адресстер" саны 20 ажыг, олар-аразында "хоочун адресстер" бар дэ-зин тус черниң чагыргазының дарга-Шолбан Ооржак хуралга чугаалады. О-уламындан чаа "адресстер" тыттып тур-дүвүренчиг. Шынар чок арага аймаан-дып турар "адресстерниң" ээлери Хо-езугаар көрдүнгөн торгоалдарны тес-улаштыр садып эгелээри билдингир. Ы-чангаш тус черниң удуртукчулары, чо-ужурлуг албан черлери арагалаар ч-рук-биле демисежир чаа аргаларны "адресстерни" узуткап, демниг ажил-үе келген эвес бе?

Полиция ажилдакчылары биле черниң чагырыкчылары, хөй-ни-чөвүлелдери, улусчу дружиналар би-ниитилелдин айыыл чок чоруу дээш-гыш-сеткили "аарып" чоруур иде-эки турачы хамаатылар күжүн ме-корум-чурум үрээр, кем-херек үүлг-арагалаар чорук-биле бир демниг-мисежир болза, эки түңнелдер бээ-бээринге идегел улуг.

Шончалай ХОВА

Тураскаал. Кижилерниң бодал тыпканы буянныг чүүлдериниң бирээзи. Тураскаалдарның ачызында төөгүлүг болуушкунарны, эрес-маадырлыг чоруктарны болгаш эки чүүлдерни кылган кижилер уттундурбайн чорур. Тураскаалдарның кемирлериниң бирээзи – тураскаал самбыра.

Кызыл хоорайда база тураскаал самбыралар хей. Оларда чуратканы көрүп, сөстөрү номчуп, азын болгаш найысылалдың кулдезинге улуг үлүүн кирип. Төрзүн чуртун камгалап, тынын берген эрес-маадыр, алдарлыг кижилер бистиң хоорайыска чурттап чораанын биле ап, оларны утпайн чоруур Совет Эвилелиниң үезинде

АМ-ДАА ЧЕТЧЕЛЭЭРИ ЧУГУЛА

ады-биле адаанын билеп ап болур турган. Адыг-Түлүш Чүлдүм деп кымыл дээрзинге харыы бээриниң мурнунда ооң ат-сывы номнарда, солун-сеткүүлдерде аңгы-аңгы кылдыр бижиттинген, чингине тыва бижик дүрүмү-биле бижиттинмээн дээрзин демдегелеп каары чугула. Адыг-Түлүш Чүлдүм кызыл партизан, Тыва Арат Республиканың тургустунарынга улуг үлүүн кириген кижик, ТАР-ның Биче Хуралының даргазы чораан, 33 харлыында чок болган, ону кызыл партизаннарның акы-дуңма хөөрүндө орнукшуткан. Тыва күрүнениң тургустунарынга улуг үлүүн кириген кижиге

кижи бирги болгаш ийги делегей дайыннарынга немец эжелекчилерден Ада-чуртту камгалаан маадырларның бирээзи, Тыва Арат Республиканы тургузарынга иденкейлиг киришкен кижик. Сергей Кочетовка тураскаал самбыра база читкен.

Тураскаал самбыраларга тоомча чок чорук тыва ниитилелде бөгүн көскү дээрзи үстүндө чижектерден илден. Ынчалза-даа шуутувус тоомча чок эвес бис. Чижээлээрге, Н.Крупская аттыг библиотеканың кол библиографы Ирина Гредасова Кызыл хоорайда тураскаал самбыраларның даңзызын тургускаш, чуруктарга тырттыргаш, оларның тайылбырын бижээн. Ында кирген самбыраларның саны 50. Ирина Юрьевнаның чугаазы-биле алырга, Кызыл хоорайга 62 тураскаал самбыраларны ажиткан, чамдызы читкен. Бажыңнарның септелгезиниң үезинде азы бусканы-биле тураскаал самбыралар читкен деп Ирина Гредасова санап, оларны каяа ажитканын дилеп тывар талазы-биле ажилды уламчылаар бодалдыг. Кижилер чурттаары айылдыг бажыңнарның чурттакчыларын чаа бажыңнарже көжүрер программа езугаар бузар бажыңнарда тураскаал самбыралар база Ирина Гредасованы дүвүредип турар. Ындыг тураскаал самбыраларның бирээзи тыва литератураның үндөзилекчилери Степан Сарыг-оол, Александр Пальмбах, Байкара Хөвөөмэй дээш өске-даа чогаалчылар чурттап турган Комсомольская биле Красноармейская кудумчуларның белдиринде бажыңда тураскаал самбыра.

Кызыл хоорайда тураскаал самбыралар дугайында «Бодунуң дугайында төөгү бер, мээң хоорайым» деп библиографтыг орук айтыкчызын Н.Крупская аттыг библиотека парлап үндүрер деп планнап турар.

Н.Крупская аттыг библиотеканың тургускан даңзызы бо хуннерде долу даңзы деп болур. Кызыл хоорайның мэриясының Культура, спорт болгаш аныктар политиказының департаментизиниң тургускан даңзызында 2016 чылдың октябрь айда байдал-биле 44 ту-

Тураскаал самбыралар дугайында

раскаал самбыралар кирген. Тываның төөгүзүндө билдингир Адыг-Түлүш Чүлдүмге, Сергей Кочетовка тураскаал самбыралар оларның аразында чок болганы бо даңзыны ам-даа четчелээри чугула дээрзиниң херечизи.

Найысылалдың девискээринде тураскаал самбыраларны камгалаар, ажаар-тежээр талазы-биле албан-хүлээлгелерни Кызыл хоорай мэриясының Хоорай ажил-агый департаментизинге хүлээди бээриниң дугайында айтыргыны Кызыл хоорай мэриясының Культура, спорт болгаш аныктар политиказының департаментизи көдүрүп турар.

биле ажиттыг тураскаал самбыраларны болгаш тураскаал демдектерни хоорайның муниципалдыг өнчүзүңгө хүлээди бээр, тураскаал самбыраларны болгаш тураскаал демдектерни ажаар-тежээр болгаш бүдүн-бүрүнүн Кызыл хоорайның мэриясы хандыраар деп айткан.

Ат-алдарны мөңгөжидериниң объекттин тургузарының эгелекчилери ону ажаар-тежээр деп ола Дүрүмнүң ол-ла 5.1 чүүлүндө база бижээн. Ат-алдарын мөңгөжиткен кижилерниң төрөдериң эгелээшкини-биле ажиткан тураскаал самбыралар Кызылда база бар болгай. Ол төрөдөр ук самбыраларны кезээ шагда ажаар-тежээр шыдаар бе деп айтыргы база тургустунуп

Виктор Кок-оолга тураскаал самбыраның байдалы.

раскаал самбыраларны эвээш дар, оларның камгалал-агалалы эки турган болза, улуг үеде оларның саны чылда көвүдөп орат. Чүгле чылдың 10 айларында 3 тураскаал самбыраларны ажиткан, ында кандыг-багай чүве чок. А оларның агалал-кадагалалы сөөлгү дыка багай апарган. Бо тураскаал самбыралар ат-алдарын мөңгөжиткен перниң дөргүл-төрөдериң, анык хамааттыларны болгаш ниитини дүвүредип турар.

Тыва Республиканың Чаа-бажыңы турар кудумчу-уге Чүлдүм деп ат-биле дээрзин эң ылангыяктар эки билбес. Чүлдүм Ленин кудумчуларның ирине Тываның Күрүне эрситединиң бажыңының анык тураскаал самбырадан дүмчүнү кандыг кижиниң

тураскаал самбыра ам чок, ооң канчал чиде бергени билдинмес. Ону тодарадыр болгаш кызыл партизаннарда тураскаалда даңзыда ооң адын чүге соора бижээнинге хамаарыштыр билдиришкени Адыг-Түлүш Чүлдүмнүң төрөли В.П. Ондар Тыва Республиканың культурулг өнчүзүн (төөгү болгаш культура тураскаалдарын) камгалаар албан черинге кириген. Тываның Күрүне университетиниң өнчүзүңгө Адыг-Түлүш Чүлдүмге тураскаал самбыра хамаарыш турбаанын ТКУ-нуң ажил-агый талазы-биле проректору Н.А. Ондар дыңнаткан деп Тыва Республиканың культурулг өнчүзүн (төөгү болгаш культура тураскаалдарын) камгалаар албан чериниң В.П. Ондарга албан езузу-биле харыызында бижиттинген.

Кызыл хоорайның төп кудумчуларының бирээзин Сергей Кочетовтуң ады-биле адаан. Бо

Сергей Пюрбюге тураскаал самбыра реклама аразында.

Бо элээн нарын ажил бооп болур. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының эң сөөлгү хүлээп алганы «Шылгараңгай ажилдакчыларның, алдарлыг кижилерниң, төөгүлүг болуушкуннарның ат-алдарын болгаш төөгүлүг хуннерни «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң девискээринге мөңгөжидериниң чурумун бадылаарының дугайында» Дүрүмнүң 5.1 чүүлүндө бажың-балгаттың ханаларында ажиткан тураскаал самбыраларны болгаш тураскаал демдектерни ол бажың-балгаттарның ээлери организацияларга дамчыдып бээр, олар тураскаал самбыраларны болгаш тураскаал демдектерни ажаар-тежээрин болгаш бүдүн-бүрүнүн хандыраар деп айткан. Ол-ла Дүрүмнүң 5.2, 5.3 чүүлдеринде Кызыл хоорайның бюджетиниң күсели-

кээр-дир. Моон алгаш көөрге, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының «Шылгараңгай ажилдакчыларның, алдарлыг кижилерниң, төөгүлүг болуушкуннарның ат-алдарын болгаш төөгүлүг хуннерни «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң девискээринге мөңгөжидериниң чурумун бадылаарының дугайында» Дүрүмде ам-даа тодарагайлаар чүүлдер база бар ышкаш.

Кызыл хоорайның бажыңнарының ханаларында тураскаал самбыраларны эки байдалга тургузар дээш ажилдыг, чүү кандыг-даа болза чоруп турары бистиң сагыш-сеткиливис шуут-ла хөө кара эвес дээрзиниң херечизидир. Ол-даа болза эки.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Ирина ГРЕДАСОВАНЫҢ тырттырган чуруктары.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЗАС ЧЕТТИВИС

Бо чайын август айда №1 республика эмнелгезиниң терапия салбырдан 12 кижик эмчи сестралары, сестралар уруг-дарыы-выс-биле чугу аяс, изиг, чылыг хуннерде «Хем таварааш, Азас хөлге дышып чордувус.

Зылдан үнүп турувуста, дыка сугур каап турган, Тоора-Хемниң паромун ш, суурга орай чедип турувуста, оксап кагды. Бир коллегавис болур чуржузу Меңги база керни Лилия атарның бажыңыга хонуп, дыштаган бис. Кончуг-даа хүндүлээчел, эки болду. Столга хамык амдангыч чеганнар: быжырган балык, варенье, салат, салатка кагган сметаназы, бир тускай, амдангыч канчаар. Ы аргы-силиг, чырык, делгем, ийи кир кызы топтуг-томаанныг. Лилия ник, Меңги канчакчы болуп ажил-лар. Бажыңының даштында гараж, чайгы бажыңчыгаш, чунар-бажыңы алган чечектериниң чаражын, а кезээ, ажилгыр, кызымак өг-бүлө

деп билдирис.

Тожу, шынап-ла, магалыг, чараш, хуулгаазын оран-дыр. Ында дыт, пөш, шиви, хадың үнүп турар, чечектерниң чаражын! Янзы-бүрү куштар база хей. Азаста агаарның онзазын, тынарга, хөрөк ишти безин хостуг сагындырар. Балыкчылар, аңчылар, катчылар-биле база ужуражып чугаалаштывыс. Тыва, орус, хакас чон эпиг-найыралдыг. Эртең эрте Азас хөлдүн кыры туманнай бээр. Хөлге эштип, солун-чугаалажып, моторлуг хемеге олурупкаш, лилия чечээн чарашынып, магалыг-ла дыштандывыс. Долгандыр турар чурумалдыг черлерни тырттырып алдывыс. Бистен Тожуга кым-даа барбаан, чүгө чолаачывыс чораан. Ногаан-Хөлге база бардывыс, ак малгаштыг, кыры, шынап-ла, ногаан. Тыва чуртувус чараш, бойдуштуң чайгаар бүткен черлери онзагай-дыр, агаарлап, дыштанырга дыка-ла эки-дир. Мындыг онза төрзөн черивисти, бойдузвусту кадагалап, камгалап чоруур күзээр-дир бис.

Людмила БИЧЕ-ООЛ, кадык камгалалының хоочуну.

ЧЭЭРБИ ЧЫЛДААН ЮБИЛЕЙ

Бай-Тайга кожунуңуң Өг-бүлөгө болгаш уругларга дуза чедирер төвү 1996 чылда тургустунган.

Төптүң баштайгы удуртукчузу – Россия Федерациясының улус өөредилгезиниң тергини, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Ольга Хомушку (ам бистиң аравыста чок). Оон бээр чээрби чылдар шуужуп эрте берген. Амгы үеде коллективти дээди эртемниг Чодураа Сегбе чогадыкчы удуртуп турар.

Чоокта чаа Тээлиде Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыга кожунуңуң Өг-бүлөгө болгаш уругларга дуза чедирер төвүнүң тургустунганындан бээр 20 чыл юбилейин демдегелеп эрттирген. Аңаа Бай-Тайга кожунуңуң чыгызының даргазы К.К. Салчак байыр чедирип, чүве чугаалаан. Социал төптүң ужур-дузанының дугайында илеткелди Төптүң удуртукчузу Ч.К. Сегбе кылган. Ооң соонда мурнакчы ажилдакчыларга шаңгалдарны тывыскан.

Бай-Тайга кожунуңуң Төлээлекчилер хуралының Хүндүлел бижиктерин Марина Байыр, Байлак Бопар-оол, чолаачы

Мерген Бал-Доржу, Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин Хүндүлел бижиктерин повар Б.Д. Салчак, социал ажилдакчылар А.Х.Н. Маадыр-оол, Р.Д. Аптыла, С.Б. Кара-Сал алганнар. Агентилелдин мурнундан Социал төпке дузаламчы кылдыр 117 муң рубльди сөңнээн.

Шуй, Тээли, Бай-Тал, Кара-Хөл, Эр-Хавак, Хемчик, Кызыл-Даг сумулардан база кожунуңуң албан организацияларын дузаламчы акшаны салганнар. Аалдап келген Эрзин, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тожу кожунуңуңуң социал төптөри база-ла акша-төгерики дузаламчы кылдыр бергеннер.

Бай-Тайга кожунуңуң культура ажилдакчылары солун концертти көргүскеннер. Юбилей кезээни Анзор Мартай-оол, Шеңне Кужаан чечен-мерген, каткы-хөглүг кылдыр башкарып эрттиргеннер.

Көк-оол САЛЧАК, хоочун башкы.

Тээли суу.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШЫЛГАРАҢГАЙ ШИНЧИЛЕКЧИЛЕРИ

1921 чылда Тыва Арат Республика (ТАР) тургустунган соонда, 1930 чылга чедир Тывага албан-херек бижинин, парлалганын болгаш өөредилгенин дылы кылдыр эрги бижиктиг моол дылды ажыглап турган. Моол дыл кырынга албан-херек документилен кылып, эвээш санныг номнарны парлап, «Үнэн» деп бирги тыва солунну болгаш «Революсчу арат», «Революсчу аныяктар» деп сеткүүлдерни үндүрүп турган. Чээрби чылдарның төнчүзүнде тургустунган үш тыва школанын сургуулдары база моол дыл кырынга өөренип турганнар. Ынчалза-даа тываларның улуг эвес кезии моол дыл билирин барымдаалааш, национал бижикти чогаадыр деп шийтпир хүлээп алдынган. 1930 чылдың июнь 28-те өске түрк дылдар-биле бир дөмөй латинчиден чаа түрк алфавитке үндөзилеттинген тыва бижик тургустунган.

Тыва бижик чогааттыг соонда, ТАР-ның Эртем комитеди тургустунган. Оон дыл талазы-биле бүгү-ле ажылын Тывага ажылдаары-биле чаладып келген, Москвага тыва сургуулдарның башкызы чораан совет эртемден А.А. Пальмбах удуртуп турган. Эртем комитединин ажыл-чорудулгазы тыва бижиктиң болгаш литературлуг дылдың практиктиг айтырыгларын шийтпирлээринге бүрүн чагылткан. Сөөлзүредир Ленинградка А.А. Пальмбах «Литературлуг национал дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдээнин байдалдары-биле холбаштыр тыва бижикти шинчилээнин шенелдези» деп темага кандидат диссертациязын камгалаан. Ында тыва бижиктиң болгаш орфографияның хөгжүлдээзи, тыва дылдың фонетиктиг тургузуу дээш өске-даа айтырыгларны ханызы-биле сайгарып көргөн. Ол болза Тыва Арат Республика үезинде тыва дыл талазы-биле эң улуг шинчилел ажылы болган. Оон автору латинчиден чаа түрк алфавитке үндөзилеттинген тыва бижиктиң кол чогаадыкчызы профессор Н.Н. Поппе деп демдеглээн. А.А. Пальмбахтың ол бодалын сөөлүнде барып Б.И. Татаринцев бодунун ажылдарына бүрүнү-биле бадыткаан. Моон-биле кады тыва бижиктиң алфавидинин база бир төлөвилелин Чадаанага Монгуш Лопсан-Чинмит чогааткан.

Эртем комитеди Совет Эвилелинин улустарының аныяк бижиктиг дылдарын хөгжүдөр талазы-биле дуржулганын даянышаан, 1931 чылда «Тыва УЗУКТУН САА ТУРУМУ» деп аттыг тыва алфавит болгаш орфография кирген номну парлаан. Ол ном үш катап чырыкче үнгөн. Латинчиден алфавитке баштай 30 үжүк кирип турган. Оон думчук-биле адаар й деп үнү илередир үжүктү казаан соонда, алфавит 29 үжүктүг апарган.

БИРГИ ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ, СЛОВАРЬЛАР

1930 чылдың күзүн Москвага ССРЭ-нин улустарының төп ном үндүрер черинге А. Пальмбах, П. Сат, А. Соколов, А. Сухотин оларның латинчиден тыва бижикке белеткээни баштайгы үжүглели «Тыванын чаа үжүү» деп ат-биле парлаттыг. 1931 чылда Москвага «Пионер» деп үжүглел үнгөн. К.А. Алавердовтун удуртулгасы-биле «Өөгенил» («Өөренили») деп номну 1933 чылда С.С. Лопсан, С.С. Бак-Көк, А.С. Спирин, М.И. Накосин олар эге школанын 1, 2 класстарының өөредилге ному болуп кылдыр белеткээнер. 1936 чылда Чымба, Допуй-оол оларның «Өөгенил» («Өөренили») деп үжүглели парлаттыг. 1934 чылда үнгөн «Саа Орук» («Чаа орук») деп аттыг ном эки шынарлыг. Оон автору С.Т. Танов, редактору С. К. Тока бооп турар. Ук ном элээн хөй катап эде парлаттыг.

А.А. Пальмбах тыва школаларга өөредилге номнары чогаадыр ажылды 30 чылдарның эгезинден тура удуртуп «Баштайгы үжүглели» (1930), «Бичии тургузукчулар» (1931), «Сан бодалганын ному» (1933), «Тыва домак» (1942) дээш өске-даа номнарны чогаатчып, аныяк авторларга, редакторларга дузалашкан.

1932 чылда «Тыва – orustun tojul pizii» деп аттыг бичии словарьны А. Пальмбахтың болгаш Т. Арцыбашеваның киржилгези-биле үндүргөн. Бо ном – тыва лексикографиязының эгезин салган бирги словарь болуп. Амгы үеде-даа ол эртем шынарын чидирбээн. Словарь орус болгаш тыва дылдарны өөрениринге ажыктыг болган. Ында 3420 сөс кирген. Ол үеге хамаарыштыр тыва дылдың кол сөс курлавырын кириген улуг ажыл болуп турар. Ол бир талазында, орус дылды өөренип алырынга дузалыг, ийи талазында,

орфографтыг словарь болган.

1940 чылда Эртем комитединин удуртулгасы-биле «Бүгү эвилелдин коммунистиг (большевик) намының долчу төөгүзүнүн словарь» деп словарь үнгөн. Словарьның редактору О. Саган-оол, очулдурган кижиге Д. Калзан. Словарьда 429 сөс кирген.

Тывага латинчиден бижик ажылгатынып турар үеде 317 ажыг ном үнгөн. 1980 чылда Кызылга З.М. Монгуштуң тургусканы «Тыва Арат Республика үезинин номнары (1930-1944)» деп библиографтыг айтыкчызы аажок ажыктыг болгаш солун ажыл болуп.

1942 чылда М.Д. Биче-оолдун С.С. Лопсан-биле кады (А.М. Белек-Баир, А.Ч. Кызыл-оол оларның киржилгези-биле) белеткээни «Тыва дылдың грамматиказы, I, кирилде болгаш фонетика» деп улуг эвес хемчээлдиг ному парлаттыг. Ол ажыл сөөлүнде Москвага үнгөн тыва дылдың баштайгы школа грамматиказының эгезин салган.

Тыва бижик латинчиден алфавиттен орус алфавитке 1941 чылдан 1943 чылга чедир шилчээн. Бо талазы-биле бүгү практиктиг ажылды А.А. Пальмбах удуртуп турган.

1941 чылда латин үжүктен орус үжүкче шилчээн тыва бижиктиң орфографиязының төлөвилелин «Тыва бижиктиң үжүүнүн дүрүмү» деп ат-биле үндүргөн. 1943 чылда эге, долу эвес ортумак болгаш ортумак школаларга хереглээр «Үжүк дүрүмү» орфографтыг словарь-биле кады үнгөн. Арат чонун кирип турган саналдарын барымдаалап, чамдык өскерилгелерни кылып, элээн немелделер кириген болза-даа, орфографияның 1941 чылда үндүргөн төлөвилелинин дүрүмнери колдуунда хевээр арткан. Оон бээр тыва орфографияга элээн каш катап улуг эвес өскерлишкinnerни кириген. Ол үеде-ле өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрдөн 9 сөске ь, ь немеп бижип турган: аът, оът, зът, каът, чаъс, чүък, чөп, дүъш, быът. Сөөлзүредир быът деп сөстү аъш-чем деп солаан. Өк-биле адаар ажык үннерни кадыг-чымчаандан хамаарылга чокка чүгле ь ажыглап демдеглээр дүрүм 1961 чылда хүлээп алдынган.

Надежда СЕРЭЭДАР, ф.э.к.,
дыл секторунун эргелекчизи.
(Уланчылыг).

ТӨРЭЭН ДЫЛГА МӨГЕЙИГ

(Уланчылыг. Эгези № 121 (18854), №122 (18855))

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА

Ораннарда улуг, биче
Дыңнавааның кандыг
дылдар чогул?
Ол дылдарның аразында
Тыва дылга ынаам кончуг.
Авам күжүр кавайымга
Аадып ора, меңээ
ырлап чораан
Өпей ырын мен оон дыңнап,
Өскөн болгаш ынак боор мен.
Хамык сөстүң эң-не чымчаа

«Ынак мен» деп сөс
ол,
Карам, сеңээ сөптээ
Ындыг кончуг ынак б
Арат-чонга ыраажы
Ынак чуртту мен
ол дылга
Аян тудуп, алгап-йе
Ырлаан болгаш
ынак б
Москва, 1946.

Монгуш КЕНИН

ОРУС ДЫЛДЫ ӨӨРЕНИҢЕР!

Кандыг диптен үнгөн аалчы совет чуртка келбес дээ
Кандыг чоннуң ажы-төлү чалаттырып келбес дээр
«Найыралдың кежээзинде», сургуул чораан чылдар
Найыралдың ажык сөзүн кымнар-биле хөөрөшлээ
Кыдат оолга, испан кыска, ханты, бурят, орус эшке,
Кыпкан от дег, күзелдерим орустайып өчүүр чордум
Төрээн дылды өөренигим – орус дылды билип аар
Дөжү болгаш масказы-дыр.
Чуртталгамдан танааным ол.

Орус дылды номчуп бижип, сөглээр кылдыр билир
Ораннарда, салгын ышкаш, хостуг ужал эзир боор
Орус дылдың күжү-биле биче чоннуң, улуг чоннуң
Оглу-биле, кызы-биле таныжып ап шыдаар-даа сен.
Орус дылче төрээн дылдан сөзү чечен чогаалдарны
Очулдурга, өске чонга белек кылдыр өргүп боор
Орус дыл!

Эртем болгаш найыралдың чалбыыжы сен!

Орус дыл!

Угааннарны чырың-биле чырыдып чор.

Орус дыл!

Сени билир, сеңээ төрөл кижиге болдум.

Орус дыл!

Далайым сен. Таңдым-дыр сен. Күжүм-дүр сен.

Оран-эрес думаларым!

Тыва чуртум чалыылары!

Орус дылды, төрээн дыл дег,

Өөрениңер, ынакшыңар!

1951.

1974 чылдың июль 29.

Чинагийн П

Алдайымны эккелгеш, Таңды, Саянга улаштырдым.
Хомдумну эккелгеш, Улуг-Хемге холуштурдым.
Дагга даг уладым.
Сугга суг телидим.

Өгбөжээм көрдүм.

Чүс чыл, муң чыл манаан ышкаш,

Манай-манай,

Хөөкүйүм даш-ла болуй берген-дир.

Чыды: муң-муң чылдың доозун салгыны, шимээни.

Чылыы,

Чымчаа

Дискээнен айдыс алдым.

Биске артырган өнчүзү, чагаазы-дыр.

Бисти манап,

Турары ол-ла-дыр.

Хара баарымның ханын,
Ак мээмнің дерин
Харының дылынга сииргеш,
Айдың саазынга өпейлээн
Бир тең номнарымны
Ажы-төл кылдыр
Чедип, сүрүп келдим.
Улуг чуртум,
Оран-чай хайырлаңар.
Улуг чонум,
Олут-чыдын хайырлаңар.
Аът-мал дизе,
Артып, мунуп көрүңер.
Аргасын-хоргасын дизе,
Ожууңарга чергелеп,
Окулуңар.
Алама-чалама дизе,
Орайыңарга азып,
Чалбарыңар!
Чал кара чажымны
Көгөргөжө, сыгыжа,
Чезир чаърт сөөгүмнү

Хээрээже, шаарыыжа
Чүткүп демисежил чор
Бүдүргеним,
Ада-иере сөңнээн
аъш-суку
Алдай чуртка өргээн
оваа-са
Бо чайга ыткан чугаа-са
Келир кышка доңурган
эът-үүжем
Арыг дээжизин шыгжа
улуг өөмгө д
Тавакка салдым,
Дагшага сөңнедим,
Тутканым бо.
Аъш-чемиңерге амдан
нема
Аал-чуртуңарга күш
Ат-нереңерге дааш
Аас-кежиңерге
хей-аът

З.Б. САМДАН чыып турган

ТГТШИ-нин башкарыкчы эртем ажылдары
филология эртемнеринин кандидаты

(Уланчылыг)

1960 чылдарның эгези. Дыл эртемденнери В.М.Надежда (артыкы одуругда ортузунда),
Е.И. Убрякова (артыкы одуругда солгага), таладан ийи дугаарында) тыва эртемденнер-биле.

● Россияда Кино чылынга

УРАН ЧҮҮЛДҮН ЭҢ-НЕ ҮНЕЛИИ — КИНО

Кижиниң амыдыралына, шынап-ла, кино дег үнелиг чүве урбаан. Кижиниң кижилер болурунга, ооң угаан-медерелиниң авирлеттинеринге, ниитилелдин тургустунарынга безин кинонуң өөредии, үлегери, суртаалы — чүдөн-даа артык үштүг.

Уран чүүлдүн эң-не үнелии — Чоокка чедир-ле мындыг ырыг (позунг) клуб санынга. Кайда каш клуб бар бол-дундарынын шуптузунун иштин-дештигине В.И. Ленинниң стери ыяап-ла турар. Чүгле та эвес, СССР-ниң бүгү де-рзинге ындыг. Кино ол хире чепсек.

1933 чылда Чадаанага дооскан болгаш, Тес-Берт-Дагга кызыл-өг чечилеп турган. Ынчан кино аппаратуразын, ленталарын суп каан тус-аваларын шанактыг аътка ирен орус кино механиги ыска келген. Кино деп бир-ле дугаар көргөним кино үнүп турда, бир дарга ыйылбырлап бээр. Ол үеде ыска-даа, дыл болгаш билбевис, культуравыс ындыг болган.

1940 чылда Берт-Дагга, ТАР-те каттышканынын соонда, Чыраага, Чыргаландыга (1950 ч) бажынар тут-аан, кинону ам-на бажына ер апарган. Ынчалза-даа ынар аалдарына база-ла кино үндүрер турду. Үш-жиге үндүрүп бээр, арта турган-даа ыскаш.

Шачыларга көпөөк турар даасыр баштаан каш оол алдайдан маңашкаш, Дагга Чамзырай Дагба иктиң кинозун халас

көргөш, дүне катап Самагалдай-га (баарда-кээрде 36 км) чедип кээр турдувус. Ол Дагба бүгү назынында кино механиктээш, эрткен чылын чок болду. Берт-Дагдан Балзай Доржу, Кызыл-Чыраадан Чамзы Сүгө, Өлөт Өнермаа, Самагалдайдан Эртине Кежик-оол 1950-1960 чылдарның кадрлары-дыр. Оларга кожуун төвүндөн кинолуг сава солуп алыры дыка-ла түвектиг, чымыш-тыг турган. Ол пленкаларның үстүүчели аажок, хырбалап-ла билер. А У-Шынаага 1952 чылдан бээр кино үндүрүп келген Вера Дотпаевна Чуңмааның адын ол суурнуң Культура бажынында мөңгөжиткен. Чуңмаа Вера аттыг клуб ынчаар тывылган.

АРАКЧАА АТТЫГ КЛУБ

1960-1980 чылдар — кино уран чүүлүнүн сайзыралының дээди чадазынын үези. Чүгле найысылалга безин «Каа-Хем», «Улуг-Хем», «Восток», «Енисей», «Строитель» кинотеатрлар ажыттыгылаан. Кинону хүндедир үндүрер. «ВЛКСМ-ниң 30 чылы» кинотеатрның улуг база биче залдарына сөөлгү сеанс 11 шакта эгелээр. Кежээ бот кичээл кылыр, тренировкалар, мар-гылдааларга киржир, хуралдар улустун кино көөрүнгө мындыг чурум дыка таарымчалыг. А мени, «Шын» солунуң культура килдизиниң эргелекчизин, кино-фикация эргелели неделя санын-да чалаар. Чаа кинону солунга

чырыдар. Ынчангаш чаа кинону чааскаандырымга көргүзөр. Бо улуг чаартылганы кылган кижилер — Ахмед Лаңаа-чапович Аракчаа.

Ахмед (Базыр) Аракчаа 1920 чылдың февраль 9-та Эрзинниң Мөренге төрүттүнгөн. 1929-1933 чылдарда Самагалдай школазын дооскаш, Мөренге ареше үүрү даргалап, күш-ажылчы намдарын эгелээр. Ооң соонда Тес-Хемниң пионер кожомун эргелекчилээш,

комсомол болгаш партия ажы-лынга үр үеде бараан болган.

Тыва АССР-ниң кинофикация эргелелиниң начальниги албан-дүжүлгө ол чээрби хире чыл ажылдаан. Тываның төөгүзүнде кино ажылынын деңгелге чок хөгжээн үези ол. Ол көстүп көрбээн хөгжүлдениң кол коман-дылакчызы Ахмед Аракчааның адын Культура бажынынга бо Кино чылында тывысканы чөп.

А.Л. Аракчааның өг-бүлөсү, 1960 чыл.

Эрзинниң Булуң-Бажы суур-га болган бо байырлалга улуг өөрүшкү-биле кириштим.

Тыва кинофикацияның баш-тыңы чораан Ахмед Лаңаа-чаповичиниң өөнүн ишти Зоя (Сагаачы) Бапагаевна Тока дарганың өрзелинге машина-чылап турда, Ада-чурт дайыны эгелээр. «Шын» солунга 5 чыл корреспондентилээр, Тес-Хемге, Каа-Хемге райкүсском секретарь-лаан. 1975-1980 чылдарда Тыва АССР-ниң социал хандырылга сайыдынын оралакчызы бол-ган. Оон хүндүлүг дыштаныл-гаже үнзе-даа, ол-ла яамының кадрлар килдизинге каш чыл эргелекчилээр. Ам ол 90 хар аш-са-даа, дачазында огородундан салдынмас, хей-ниити ажылын-дан чыда калбас идепкейжи.

Өг-бүлө 4 ажы-төлдүг. Анато-лий — тудуг инженери, Алексей — уругларның спорт школазында тренер. Анна — юрист, генерал-лейтенант. Аким — подполковник, Чечен дайынының киржикчизи.

Авамның эрте өлгөнінден, ачамның репрессиялаткаш, 12 чылга шийттиргенинден кирер-баар чер чок, школадан база үндүрткеш, тояап өстүм. Чайлаш чок репрессиядан корткаш, ха-мык төрөлдөрүм мени каапкан. Ынчангаш кижизидилгем арай хирелиг турган. Эки-бакты ки-нодан көрүп, үлегери оон ап, «ынчанмас!» деп сөстү база оон шингээдип алган мен. Ынчангаш мээң кижизидилгем кинодан дыка хамаарылгалыг болган. А амгы үениң киноларындан анчыгынар-дыр мен.

Чооду КАРА-КУСКЕ, хоочун журналист.

Эрзин кожуунуң культура, уран чүүл амыдыралындан

БОТ-ИДЕПКЕЙЛИГ, ТУРА-СОРУКТУГ

Эрзин кожуун чагыргазының культура эргелели 1954 чылда үстүнгөн. Ынчангы культура килдизиниң бирги эргелек-чиге Догуй-оол Увангурович Оюн томуйлаткан турган. Ол бээр кожуунуң культура болгаш уран чүүл адырынга пдап чораан хей-хей кижилер алдар атты чедип алган. Каа хоорайга барып, грампластинкага тыва хөөмейни дугаар Тываның улустун хөөмейжизи Сорукту Кыргыс анай оглу бижиткен. Хөөмейжиниң адын Эрзин суурнуң тура бажынынга тывыскан. Бо чылдың июнь айда ооң 115 аанынга тураскаадып, республика чергелиг «Соруктунун аразы» деп хөөмейжилер мөөрейи эрткен.

Аттыг күрүне шаң-адыллекчизи, Россияның улус эвилелиниң, ТР-иниң эвилелиниң, ТР-иниң улустун чу-гу, база культуразының ажалдакчызы, даш-ау, чогаалчы Бригад Сан-Дулчурну адавас арга ыскаш Тыва АССР-ниң азынын алдарлыг ажил-чизы К.Ч. Эренчина, А.К. А.И. Чараш-оол, Б.Д. аш кымнары чок дээр! Ол кожууну «чурукчулар» ижир болгай. Россияның адынын Чурукчулар дериниң кежигүннери, ыг чурукчулар ылап-ынган. Оларга ТР-ниң улунун алдарлыг ажил-чизы, ТР-ниң Ланзы аттыг азынын эдилекчизи Л.Х. А.А. Седиков, А.И. О.Н. Суван-оол, Ш.У. Чу-Уржук, А.А. Хертек, А.Н. аа, К.Я. Соян-оол, А.С. О.К. Мажаа хамааржыр.

Амгы үеде кожуунда культу-разы болгаш уран чүүлдүн 14 албан чери, 6 Культура бажыны, 7 библиотека, уругларның уран чүүл школазы ажылдап турар.

Тывада чарлаттыг «Аал-чыларга хүндүткел чылынга» тураскааткан республика бол-гаш кожуун чергелиг культура-массалыг хемчеглерни кожуунуң культура албан черлери орга-низастан эрттирип турар. Ко-жуун чергелиг «Чечен менде, чечек черде» деп аас чогаал мөөрейин тыва чоннуң эң-не бедик сүзүглелдиг байырлалы — Шагаа таварыштыр чоннуң хей-адын көдүрүп, өгбелерниң бурун шагдан бээр сагып келген езу-чаңчылдарын, сүзүглелдерин өзүп орап салгалдарга билинди-рери-биле эрттирген.

Кожуунуң культура ажилдак-чылары Кызылда сарыг шажын хүрээзиниң тудуунга «Чүдүлгөвис кыйгызы» деп ачы-дуза концер-тин көргүскөн. Аңаа найысылал-дан фольклор бөлүү «Эзир уя»,

ВИА «Курай», танцы коллективи «Өлчей кежик», Россияның ал-дарлыг, ТР-ниң улустун арти-зи Демир-оол Кежиктиг, Айдыс Араптан, Олег Лодун, «Саяннар» ансамбли база киришкен. Ол концертке чондан кирген 50 муң рубль орулганы хүрээ тудуунуң агар санынче шилчиткен.

Республика чергелиг культура ажилдакчыларының аразынга эрткен «Алдын кыжык» мөөрейге 2-ги черни, хейнүн массалыг тан-цызы «Декей-оо» мөөрейинге 2-ги чергениң лауреаттары болганнар. Кызылга эрткен «Тываларның национал идик-хеви» деп эртем-практиктиг конференцияга Качык сумузуңуң көдээ клувунуң «Улус-чу чаңчылдар» бөлүү «Кызыл мойтук идиктерни кылыры» деп кеззэнге 1-ги черни алганнар.

«Тыва — бистиң өргээвис» фестивалга кожуунуң культу-ра, уран чүүл ажилдакчылары 3-кү чергениң лауреаттары бо-луп, «Эң-не тергил эр улустун самы» номинацияга 1-ги чергениң лауреады, «Улусчу хор» номина-цияга 2-ги чергениң дипломанты-зы болганнар.

Май 27-де, Россияның библиотекалар хүнүнде, кожуунуң Василий Эренчин аттыг библио-теказының тургустунганындан бээр 70 чыл оюнда ТАР-ның база Тарлашкын тулчушкунунуң 95 чылынга тураскааткан номчукчулар конференциязын бедик дең-гелге байырлап эрттиргеннер.

ТАР-ның 95 чыл база Ти-лелгениң 71 чыл оюнга турас-кааткан республиканың хоочун-нарының ортузунга чылдың-на эртип турар «Ак-көк аржылыг-гаш» деп фестиваль-көрүлдө Эрзин суурга болуп эрткен. Аңаа Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар-дан база кожууннардан 165 кижилер киржикчилер 15 коллектив кириш-кеш, хоорайның «Чырык күзел» хоочуннар коллективи тирилге-ни чаалап алган.

Республика чергелиг «Азас-тың лилиязы» деп мөөрейге Нарынның көдээ клувунуң уран чүүл удуртукчузу А.А. Хумбун Дээди шаңналды алган. Культура ажилдакчыларының аразынга республика спартакиадазынга болуп эрткен аът чарыжына 1-ги черни Ш.К. Цээн ап, шаңналдыг черже үнгөн.

Республиканың көдээ ишчи-лериниң улуг байырлалы — Наа-дымга кожуун чагыргазының культура эргелели сумуларда уран талантылыг улуг-биче чонун баштап алгаш, Арат шөлүнгө, Тос-Булакка эрткен концерттерге, бал танчыларына «Өлчейлиг-Кежик» сам бөлүүнүн (удуртук-чузу В.Н. Лаппа) киришкенин чон магадап көргөн.

Ол ыскаш республика Наа-дымынга Эрзинниң уран чүүл ажилдакчылары «Алдын-Булак-ка» эрткен концертке, «Шай ба-йырлалы» мөөрейге «95 игилчи» акцияга киришкен «Эзир уя»

фольклор бөлүүндөн С.Ойдушту, А. Кыргысты, Э. Седини демдег-левес арга чок.

Республика Наадымынга «Эң эки өг» база «Тыва аш-чем» мөөрейлеринге 1-ги черни кожуунуң ырак-узак черинде чыдар Качык сумузу чаалап ал-ган, аңаа Б.С. Банчыктың, М.-Х.А. Насыктың кириген үлүү улуг.

Чоокта чаа ТАР-ның тургус-тунганындан бээр 95 чыл, Эрзин кожуунуң 75 чыл оюн таварыштыр малчыннар байырла-лы — «Наадым-2016», РФ-тиң Күрүне Думазының депутатта-рын, ТР-ниң Баштыңы-Чазак Даргазын, кожуунуң Нарын, Бай-Даг сумуларының депутат-тарын соңгуур улуг политиктиг болушкуннар эрткен. Аңаа куль-тура ажилдакчылары төрөөн кожуунуң сайзыралы, келир үези дээш дүн-хүн чок ажылдап, төөгүлүг болушкуннарның идеп-кейлиг киржикчилери бооп, билги-мергежилерин харам чокка берип, киришкен. Кожуун чагыргазының культура эргелелин 2002 чылдан бо хүннерге чедир 14 чыл дургу-зунда Анаймаа Манган-ооловна Саттың билдиги удуртуп чоруу-рунга өөрүвөс арга чок.

Силерниң күш-шыдалыңар, эртем-билиңер, арга-дуржул-гаңар, шыдамык чорууңар четчир дээрзинге бүзүрөл улуг.

Римма ЧАВЫНЧАК, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Реклама

Солун келбейн барганда, 3-14 долгаар.
Чагьдылга индексиз, хуу кижилерте
организацияларга — 31730
Солун неделяда үдл катат үнөр.
Хемьээли 3 парлаар ама. Тираж 41
Номерни парлаглаже дуугаганы, гр
21.00, херех кырында — 18.00